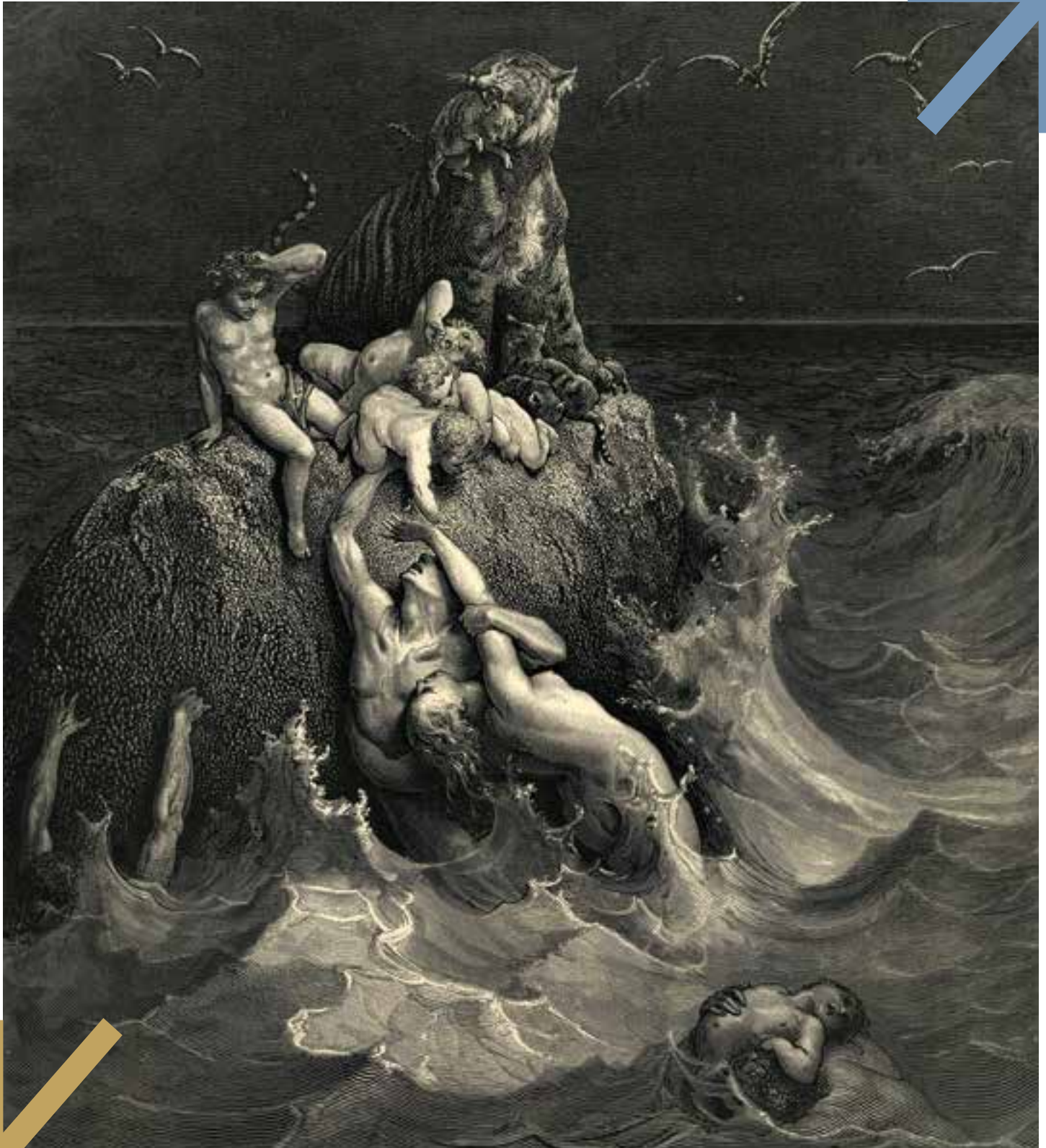

Hermeneus

93 | 20
04 | 21

TIJDSCHRIFT
VOOR ANTIEKE
CULTUUR

Themanummer
Rampspoed

Inhoud

5

12

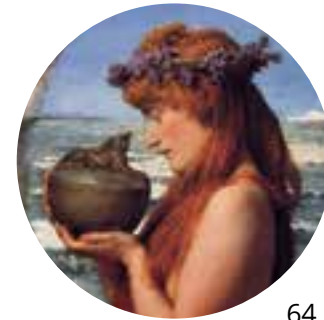
18

24

58

64

75

70

30

42

46

51

p42—

Jasper de Bruin
De ontvolking van Romeins Nederland aan het eind van de 3de eeuw: een ramp?

p46—

Gerard Boter
Een ramp zit tussen je oren: Epictetus over rampspoed

p51—

Geert Roskam
Tussen verdriet en sereniteit. Plutarchus' Troostbrief aan zijn vrouw

p58—

Matthijs den Dulk
'Die dag gaan de hemelsferen in vlammen op': eschatologische rampspoed in het vroege christendom

p5—

Jerry Toner
Rampen in de oudheid

p12—

Tim Soens
Rampen doen (n)iets met de samenleving. Over de mogelijkheden en beperkingen van rampengeschiedenis

p18—

Cisca Hoogendijk
De Pest van Antoninus in Egypte

p24—

Hein van Dolen
De Justiniaanse plaag

p30—

Julius Roos
Hetaera Esmeralda, de glasvleugelige vlinder. Een Latijns leerdicht over een dodelijke ziekte

p64—

Janric van Rookhuijzen
Het vuur en de olijfboom: rampspoed en hoop bij Herodotus

p70—

Floris Overduin
Rampspoed voor de Grieken? De 'voorspelende' woorden van Lycophrons Cassandra

p75—

Vincent Hunink
In woedende wateren. Een poëtische oversteek van de Po: Ennodius, Carmina 1,5

verder

2 *Woord vooraf*
36 *Uitgelicht*
38 *Musea*
80 *Auteurs*

Woord vooraf

Over rampen gesproken

Een Hermeneus-themanummer over rampspoed: wellicht niet bepaald opbeurend in een periode waarin we zelf te maken hebben gekregen met pandemische rampspoed. Het idee voor dit nummer stamt al uit de tijd waarin corona nog vooral bekend stond als het Latijnse woord voor kroon. Niettemin hoopt de themaredactie dat de antieke beschouwingen die we hier presenteren ook voor het nodige perspectief kunnen zorgen. Voor volgend jaar beloven we alvast een vreugdevoller thema.

Voor het gezin van Caelius Donatus was 1 januari in een voor ons verder onbekend jaar een feestelijke dag. Als nieuw aangestelde *duovir* zou vader Donatus gedurende het hele nieuwe jaar, uitgedost in de magistratentoga (*toga praetexta*), met gepaste trots in de stadsraad zijn opwachting maken. Op zijn allereerste werkdag keken trots toe: zijn echtgenote, dochter en twee zoons. De vreugde van het gezin was van korte duur. Meteen na de ceremonie werd zoon Caelius Sedatus bedlegerig. Ongeveer twintig dagen later overleed hij: precies zestien jaar, tien maanden en tien dagen oud. Het droeve verhaal werd opgetekend op een grafinscriptie uit Oppidum Novum, het huidige Ain-el Defla, in Algerije (*Corpus Inscriptionum Latinarum* 8,9642). Voor de familie was het heengaan van Caelius Sedatus ongetwijfeld 'een ramp'. Maar over de precieze emotionele impact van het overlijden op Sedatus' omgeving kunnen we alleen maar stamelend onze onwetendheid erkennen. Met een torenhoge kindersterfte, een stuitend gebrek aan hygiëne, het gemis van sociale zekerheid en een geneeskunde die vaak onmachtig stond tegen frequente oplevingen van infecties en ziektes, was een menselijk leven in antiek perspectief ongetwijfeld efemeer.¹

Oudheidkundigen hebben zich dan ook veiliger gevoeld bij de studie van rampen op macroniveau. De geschiedenisboeken over de antieke wereld staan er vol van. De ondergang van de Sumerische beschaving, de val van de Minoïsche en de Myceense werelden – ze worden alle verklaard door een samenspel van rampzalige factoren als klimaatverandering, vulkaanuitbarstingen en/of aardbevingen, gepaard met sociale onrust in samenlevingen op zoek naar zekerheid en houvast. De uitbarsting van

de Vesuvius in 79 n.Chr. is een vast onderdeel in overzichten van Romeinse geschiedenis, zoals ook de Antonijnse pest en de Cypriaanse plaag druk worden bestudeerd. In de inmiddels eeuwenoude controverse over de ondergang van het Romeinse Rijk spelen verklaringen als klimaatverandering, natuurrampen en pandemieën (de Justiniaanse pest) een steeds grotere rol.²

Van ramptoerist naar ramprelaas

Zulke rampen op macroniveau zijn voor velen fascinerend. Als betoverd willen we andermans ellende, woest natuurgeweld, stormschade, bosbrand of overstroming zelf aanschouwen – of er tenminste in veel detail over horen en lezen. Blij dat we zelf buiten schot zijn gebleven, vernemen we graag precies hoe het anderen is vergaan die niet door de fortuin zijn gespaard. Wie terugdenkt aan de Bijbelverhalen uit zijn jeugd zal zich allicht eerder de plagen in Egypte of de zondvloed levendig herinneren dan de verhalen over de Emmaüsgangers of de barmhartige Samaritaan. De grote brand van Rome, de val van Troje, de pest in Athene: alle hebben tot beschrijvingen geleid die tot de aangrijpendste uit de oudheid behoren.

Van de ramptoerist is de stap naar het ramprelaas dan ook een kleine: de vertelling over de ramp ligt in het verlengde van de ramp zelf. Vaak treedt die vertelling (of de film – de rampenfilm vormt al lange tijd een eigenstandig subgenre) immers op als veilig substituuut. Het verhaal van Noach is zelf zo spectaculair dat onze behoefte aan sensationele rampen er wellicht al door bevredigd wordt, ook (of juist) zonder dat we die ramp fysiek aanschouwen. Binnen de theoretische stroming

Noten

1 *Memento mori* luidt de titel van een aardig recent boekje dat de Romeinse omgang met de oude dag en het heengaan van medemensen beschrijft: Peter Jones, *Memento Mori: What the Romans Can Tell Us About Old Age and Death* (Londen 2018).

2 Kyle Harper, *The Fate of Rome. Climate, Disease, and the End of an Empire* (Princeton, NJ & Oxford 2017) is inmiddels toonaangevend. Het boek kreeg behoorlijk wat tegenkanting, maar het is interessant de reactie te lezen: Kyle Harper, 'Integrating the Natural Sciences and Roman History: Challenges and Prospects', *History Compass* 16 (2018) e12520.

3 Jerry Toner, *Infamy. The Crimes of Ancient Rome* (Londen 2019).

van het zogenaamde 'literair darwinisme' wordt dit wel beschouwd als een van de functies van oude verhalen en ook als een van de redenen waarom zulke oude verhalen hebben overleefd. Volgens onderzoekers als Brian Boyd (*On the Origin of Stories*, 2009) en Jonathan Gottschall (*The Storytelling Animal*, 2012) hebben we door de eeuwen heen steeds door verhalen kunnen leren van andermans rampzalige wederwaardigheden. Zo vervult dit soort verhalen zelfs een heuse functie binnen de menselijke evolutie.

Ook de antieke wereld kende haar 'rampvertellers'. De brieven van Plinius de Jongere over de uitbraak van de Vesuvius schetsen een zo levendig beeld van diens oom dat de lezer het begin van de ramp als de dag van gisteren kan beleven. De antieke literatuur kent daarnaast ook een rijke traditie van literatuur die over toekomstige rampen gaat. De apocalyptiek, de orakels: ze herbergen doorgaans meer leed dan geluk, waarbij vaak rampen beeldend worden geschetst. De *Openbaring van Johannes* uit het Nieuwe Testament mag dan de bekendste apocalyps beschrijven (rijk aan rampen, met aardbevingen, verduisteringen en duivelse beesten), apocriefe teksten als de *Openbaring van Petrus* en de *Openbaring van Paulus* getuigen van eenzelfde traditie, vol schilderachtige catastrofes. Het Egyptische *Orakel van de Pottenbakker* schetst de rampen die zullen volgen op de bezetting van Egypte door de hellenistische koningen van de Ptolemaeën.

In dit nummer bieden onze thema-auteurs de lezers een brede en rijke waaier aan beschouwingen over rampen en rampspoed in de antieke wereld. Het openingsartikel is geschreven door **Jerry Toner**, een internationaal gezaghebbend onderzoeker op het bloeiende terrein van 'disaster history', die het meermaals heeft aangedurfd de vraag te stellen naar het persoonlijke beleven van ongeluk in een wereld getekend door rampspoed.³

Tim Soens bestudeert rampen vanuit een historiografisch macroperspectief. Hij neemt ons mee in zijn reflecties op de feitelijke impact van rampen op samenlevingen, met bevindingen die een licht werpen op zowel de oudheid als op latere periodes.

Een andere categorie grote rampen wordt bestudeerd in verschillende bijdragen over ziektes. **Cisca Hoogendijk** benadert de Antonijnse pest vanuit verschillende papyrusvondsten. De Justiniaanse pest wordt door **Hein van Dolen** beschreven, vanuit de blik van de vroeg-byzantijnse geschiedschrijver Procopius. Met een sprong in de tijd wordt ook de vroegmoderne periode aangedaan. **Julius Roos** geeft achtergronden bij het Latijnse leerdicht van de dichtende arts Fracastoro, die een nieuwe actuele realiteit boekstaafde: de komst en verspreiding van syfilis in Europa.

Ook onze eigen regio lijkt door rampspoed aangedaan. **Jasper de Bruijn** zet echter vraagtekens bij theorieën over de ontvolking van Nederland in de 3de eeuw.

Inhoud van dit nummer

Afbeelding

1 De vijfde plaag in Egypte, Joseph Mallord William Turner, 1800. Indianapolis Museum of Art.

Door de aard van onze antieke bronnen zijn we doorgaans beter ingelicht over de omgang van de elites met onheil. **Gerard Boter** licht aan de hand van de colleges van de Griekse wijsgeer Epictetus toe hoe een stoïcijn zou moeten omgaan met persoonlijke rampspoed. Ook de bijdrage van **Geert Roskam** handelt over de filosofische kant van tegenslag. Zijn bespreking van Plutarchus' roerende *Troostbrief aan zijn vrouw* belicht platoonse en epicureïsche benaderingen van het droeve verlies van een kind. Een mooie brug tussen de filosofie en de apocalyptiek wordt geslagen door **Matthijs den Dulk**. De vergelijking tussen christelijke eschatologie en het stoïsche idee van de wereldbrand levert onverwachte raakpunten op. **Janric van Rookhuijzen** werpt zijn blik op Herodotus en concludeert dat zijn rampbeschrijvingen, op het snijvlak van literatuur en geschiedschrijving, niet op zichzelf staan, maar onderdeel uitmaken van een perspectief op de wereldgeschiedenis. Van een heel andere orde zijn de rampen die geprofeteerd worden door Cassandra, vooral in de unieke benadering van de Griekse dichter Lycophron, in de bijdrage van **Floris Overduin**. Eveneens op het literaire vlak presenteert **Vincent Hunink** een vertaling van een tamelijk onbekend, maar fraai Latijns gedicht van Ennodius over de overstrooming van de Po. Of het nu om veeleer feitelijk georiënteerde dan wel om literaire bijdragen gaat, ze blinken alle uit door de opval-

lende afwezigheid van statistiek. Cijfermatige inschattingen van oudhistorici zijn noodzakelijkerwijze ruwe benaderingen. En geen schrijver uit de antieke wereld kwam nog maar in de buurt van de statistisch-demografische benaderingen die vandaag overheersen in het discours over pandemieën of klimaatverandering. De vraag of 'de cijfers stijgen' was er geen waarvan de mensen in de oudheid wakker lagen. Of hen dit gelukkiger en rustiger maakte, is zelfs niet bij benadering te zeggen. Ze delen deze gegevenheid overigens met zowat alle tijdsperiodes voor de 19de eeuw. Wat meteen mogelijkheden opent voor een spannende comparatieve benadering. Daarmee vormen de klassieken niet enkel het welbekende venster waardoor we als het ware door het verleden naar het heden kijken, of waarmee we onze actuele wereld met die van de Grieken en Romeinen vergelijken. Onze kennis van de oudheid is ook een instrument om de geschiedenis als geheel in perspectief te zien, door eeuwen, regio's, samenlevingen en tijdvakken heen. *Classics matter*.

De themaredactie:
Christian Laes
Floris Overduin
John Tholen

In memoriam

Het thema van dit nummer strekt zich spijtig genoeg ook uit tot onze eigen geleerden. Tot verdriet delen we u mede dat onze oud-redacteur Rijk Schipper in augustus van dit jaar overleden is. Rijk is binnen de *Hermeneus*-redactie vele jaren actief geweest, vanaf het derde nummer van de 81ste jaargang in 2009 tot het eerste nummer van jaargang 88, in 2016. Daarvoor was hij al gastredacteur geweest van het themanummer gewijd aan Plutarchus in 2008 (nummer 80,2). Vanuit zijn specialismen, de Griekse literatuur, de theologie en met name de filosofie, heeft hij menig artikel mede beoordeeld en geredigeerd, op kritische, maar ook steeds op positieve wijze. Zijn enthousiaste verschijning werd ten volle gewaardeerd door zijn collega's in de redactie. Velen van hen zullen zich de talrijke

geanimeerde gesprekken (tijdens én na de redactievergaderingen) herinneren. Zijn eigen kijk leverde vaak mooie inzichten op, die hij graag uitdroeg en waarover hij altijd graag en levendig discussieerde. Lezers herinneren zich wellicht ook het resultaat van Rijks inspanningen aan enkele themanummers: behalve het genoemde Plutarchus-nummer was er ook het innovatieve Duurzamer dan bytes-nummer (nummer 85,1 uit 2013). Ook zijn eigen mooie bijdragen als auteur waren altijd de moeite waard, over Empedocles, de tragici en hun receptie. Op zijn afscheid uit de redactie blijkt een periode te zijn gevolgd waarin Rijk uiteindelijk aan een zware depressie ten prooi is gevallen. Het spijtige nieuws van zijn dood stemt de redactie droef. We koesteren de herinnering aan mooie tijden.

Rampen in de oudheid

Jerry Toner

Vertaling:
Christel Veen

In de oudheid bestond, net als bij ons, een grote fascinatie voor rampspoed. De antieke literatuur staat bol van rampen. Een ramp werd vaak gezien als een voorbode voor meer ellende. De goden waren immers niet meer goedgezind.

In de oudheid hadden rampen een bijzondere betekenis. De Griekse historicus Thucydides zegt aan het begin van *De Peloponnesische Oorlog* dat de Perzische oorlogen, waarin een coalitie van Griekse stadstaten de twee strafexpedities van de Perzische koningen Darius en Xerxes in 490 en 480 v.Chr. had afgeslagen, de belangrijkste waren geweest in de geschiedenis. Maar de oorlog tussen Sparta en Athene, die begon in 431 v.Chr., was de grootste ooit. De reden hiervoor, zo stelt hij, was dat de Grieken in deze oorlog te maken kregen met rampen die hun weerga niet kenden. Steden werden verlaten en banningen zochten hun heil in den vreemde. Nooit eerder was er zoveel bloed vergoten. En deze door de mens veroorzaakte ramp ging vergezeld van natuurgeweld dat minstens zo verwoestend was: overal werden uitzonderlijk krachtige aardbevingen gevoeld en zons- en maansverduisteringen gezien, en het land werd geteisterd door droogte en de pest (Thucydides 1,23). Met Thucydides als voorbeeld rechtvaardigt Tacitus zich in zijn *Historiën* voor zijn keus om te beginnen bij de periode van het vroege Romeinse keizerrijk: omdat het een tijd was van talloze rampen, gruwelijke strijd, verscheurd door opstanden, afschrikwekkend zelfs in vreedstijd (*Historiën* 1,2). Het is veelzeggend dat rampen ook werden genoemd in de kronieken van de belangrijkste gebeurtenissen in republikeins Rome, de *Annales maximi*, die jaarlijks werden opgetekend door de *pontifex maximus*, de opperpriester, en opgesteld in het openbaar.

Die fascinatie voor rampspoed was meer dan een macabere belangstelling voor dood en verderf. Deze auteurs en hun lezers zagen een bijzonder betekenis in het verband tussen militaire of politieke wanorde en door mens en natuur veroorzaakte rampen. Als zich een ramp voordeed, brak een periode aan waarin de wereldorde instortte. Een duidelijke illustratie hiervan is dat men de verdorvenheid van de beruchte keizer Caligula bewezen zag toen 'hij zich publiekelijk beklaagde over de tijd waarin hij leefde, omdat er geen opzienbarende ramp was gebeurd. De regeringsperiode van Augustus was vermaard vanwege de desastreuze Varusslag, die van Tiberius door de instorting van het amfitheater van Fidenae, maar zijn eigen heerschappij dreigde in de vergetelheid te raken door de heersende welvaart.' Daarom hoopte de krankzinnige keizer op 'de vernietiging van zijn legers, hongernood, een epidemie, brand, of een zware aardbeving' (Suetonius, *Caligula* 31). Er zijn geen grote verschillen tussen antieke en moderne denkbepelden over wat een ramp is. Als we kijken naar Latijnse en Griekse woorden voor 'ramp', vinden we de volgende termen: *clades* en *sphagè* werden gebruikt voor een verbanning, militaire nederlaag, slachting, oorlogsgeweld en fysieke teloorgang; *calamitas* en *laimos* voor een mislukte oogst, plantenziekte, plaag of militaire calamiteit; *casus of sumphora* voor een militaire of politieke catastrofe of een gewelddadige dood; *pestis* en *nosos* voor fysieke vernietiging, de pest en andere epidemieën. De moderne termen geven zonder uitzondering eveneens rampzalige feiten weer. Het verschil is de grote nadruk

2

die de antieke termen leggen op militaire en politieke gebeurtenissen. Gedeeltelijk is dat een gevolg van de voorkeur van onze literaire bronnen voor militaire en politieke geschiedenis. Maar het zijn ook precies die termen die de gebeurtenissen weergeven die de rampzaligste gevolgen hadden voor de bevolking in de hele antieke wereld. Oorlog, overwonnen worden, hongersnood en dood waren de beproevingen die een bevolking volledig murw konden maken: geen wonder dat ze worden gesymboliseerd door de Vier Ruiters van de Apocalyps, Openbaring van Johannes (6:1-8).

Statistieken en hun beperkingen

Als we ons verdiepen in de manier waarop antieke auteurs schrijven over rampspoed, wordt nog duidelijker dat ze hun aandacht richten op heel andere zaken dan de moderne lezers.¹ Uit een tekstanalyse van vijf historici, Thucydides, Diodorus Siculus, Livius, Tacitus en Cassius Dio, blijkt dat maar 25 procent een oorzaak noemt voor een ramp. Evenmin worden er veel woorden besteed aan de duur of aan de reikwijdte van de gevolgen. In de moderne media zal de berichtgeving over, bijvoorbeeld, een grote brand in een stad juist beginnen met een inschatting van de omvang van de schade en de mogelijke oorzaak. Dergelijke details zijn in antieke teksten meestal vaag, met uitzondering van de verslagen van Tacitus en Dio over de Grote Brand in Rome, een onderwerp waarop hieronder wordt ingegaan. Slechts 14 procent van de teksten noemt de omvang en – waarover de moderne lezer zich zal verbazen – maar 16 procent vermeldt het aantal slachtoffers. De reden hiervoor wordt iets duidelijker

als we het ooggetuigenverslag lezen van de uitbarsting van de Vesuvius door Plinius de Jongere. Hij schrijft zijn verhaal 25 jaar na de uitbarsting voor zijn vriend, de historicus Tacitus. Plinius' verhaal is een van de zeldzame overgeleverde verslagen uit de eerste hand van een natuurramp. Hij beschrijft in detail over wat er gebeurde met de bevolking, maar verontschuldigt zich hiervoor omdat het 'niet belangrijk genoeg is voor de geschiedenis' (*Brieven* 6,16,20). 6 procent van de historici heeft het over reddingswerk en slechts 2 procent noemt de sociale en economische gevolgen. Fysieke schade wordt daarentegen wel vaak genoemd: met name schade aan openbare gebouwen en eigendommen komt voor in 42 procent van de teksten.

Antieke auteurs besteden vooral aandacht aan wat een ramp kan vertellen over de relatie met de goden. Dit kunnen beschrijvingen zijn van de goddelijke woede die de ramp heeft veroorzaakt, van rituelen om de goden te verzoenen of van orakels die geraadpleegd moeten worden. Verreweg de meeste aandacht gaat uit naar de voortekenen die voorafgingen aan de ramp, die duidelijk maken dat de gebeurtenis is veroorzaakt door goddelijk ingrijpen (28 procent). Vreemde tekenen die op hetzelfde moment plaatsvonden als de ramp kunnen verklaren dat het onheil een religieuze achtergrond heeft en een manifestatie is van goddelijke woede over menselijk handelen. Hoe ernstig deze religieuze interpretaties werden genomen, blijkt uit het aanzienlijke aantal teksten waarin wordt verteld dat het regeringsbeleid veranderde als gevolg van de ramp, zoals het afgelasten van een geplande invasie (12 procent). Hoeveel belang er werd

Afbeeldingen

- 1 De slag bij Salamis, Wilhelm von Kaulbach, 1868. Collectie Bayerischer Landtag, München.
- 2 De vier ruiters van de Apocalyps, Viktor Mikhailovitsch Vasnetsov, 1887. Glinka National Consortium of Musical Culture, Moskou.
- 3 De grote brand van Rome, Hubert Robert, 1785, Le Havre.
- 4 *Destruction*, Thomas Cole, 1836, vierde van vijf doeken uit de serie *The Course of Empire*. New York Historical Society.
- 5 Nero na de grote brand van Rome, gravure, 1862, naar Carl Theodor von Piloty, in *Le Monde Illustré*, afdruk door Henry Linton. British Museum, Londen.
- 6 Grote aardbeving van 1755, Lissabon, João-Glama Ströberle, 1756-1792. Museu Nacional de Arte Antiga, Lissabon.

Er zijn geen grote verschillen tussen antieke en moderne denkbeelden over wat een ramp is.

gehecht aan publieke zaken blijkt uit de aandacht van de auteurs voor maatregelen die de getroffen samenleving moesten helpen de schade te herstellen (18 procent) en herhaling van de ramp te voorkomen (6 procent). Vooral Tacitus vermeldt vaak de omvang en vorm van structureel herstel. Hieruit blijkt zijn belangstelling, niet voor de slachtoffers, maar voor de leidende politici in Rome, mannen die rampen vooral zagen als kansen om de vrijgevigheid van de regering breed uit te meten. Het probleem met zo'n getsalmatige analyse is dat deze een te eenzijdig beeld geeft van de manier waarop men in de oudheid tegen rampen aankeek. De getallen maken duidelijk welke factoren de auteurs van deze teksten belangrijk vinden, maar we hebben geen verhalen over rampen van degenen die tot de laagste klassen van de samenleving behoorden. Wat er misschien het dichtst bij komt is Tacitus' verslag van de Grote Brand in Rome in 64 n.Chr. toen Nero, naar verluidt, op verschillende plaatsen brand had laten stichten. Tacitus benadrukt dat de stad makkelijk ten prooi kon vallen aan brand 'door de smalle, bochtige stegen en vormloze wijken die zo typerend waren voor het oude Rome' (*Annalen* 15,38). De mensenmassa die werd samengeperst in dit doolhof was kansloos. Velen waren zo in paniek door de brand

dat ze 'in de vlammen sprongen'. Maar we lezen ook details die ons iets vertellen over de prioriteiten van deze gewone mensen. Tacitus beschrijft hoe de vluchtende massa vrouwen, kinderen en mannen bleven letten op elkaar, en de zwakkeren meesleepten, of 'stopten om op hen te wachten', terwijl dit alles het vluchten alleen maar moeilijker maakte. Dit was niet de zelfzuchtige paniek die we ons misschien voorstellen. Integendeel, de familie bij elkaar houden was het belangrijkste, terwijl mensen zo snel vooruit kwamen als hun langzaamste familielid. En het was evenmin een kwestie van elke familie voor zich, want we lezen ook dat ze probeerden 'hun burens te helpen'.

Nepnieuws?

Dio vertelt ons dat de vluchtende massa ook wanhopig op zoek was naar informatie en voortdurend vroeg 'waar?', 'hoe is het gebeurd?', 'waardoor is de brand ontstaan?' (Cassius Dio 62,16-18). Dat waren heel andere vragen dan de vragen die historici uit de elite later zouden stellen. Mensen wilden weten van waaruit het vuur zich had verspreid, zodat ze konden besluiten wat hen te doen stond. Ze wilden weten wie of wat verantwoordelijk was voor de brand, waaruit blijkt dat ze gerechtigheid wilden, een schuldige. Tacitus doet de talrijke geruchten af als roddel, maar we kunnen dit ook uitleggen als intensief zoekgedrag. Voor de grotendeels analfabete bevolking waren geruchten de enige manier om dreigend gevaar te ontlopen of om achter het lot te komen van hun dierbaren als er een ramp was gebeurd. Uit geruchten kunnen we ook afleiden hoe gewone mensen hun eigen rampenverhalen creëerden en die lijken duidelijk anders dan de versies van de elite. Veel mensen geloofden dat de keizer zelf verantwoordelijk was voor de brand, hoewel hij volgens Tacitus zijn best deed om hulp te bieden aan de slachtoffers door zijn tuinen open te stellen voor wie dakloos was geworden, door voedsel uit te delen en de prijs van graan te verlagen.

De versie van Tacitus, een auteur uit de elite, benadrukt het falen van het toentertijd heersende regime. Uit de getsalmatige analyse blijkt dat zijn verslagen getuigen van de belangstelling van de elite voor fysieke schade en de religieuze betekenis ervan. Uniek is de nadruk die Tacitus legt op de slachtoffers en de verschrikking van hun gezamenlijke ervaring. We mogen niet vergeten dat Tacitus schreef voor de elite. De rol van het volk in zijn

3

5

Voor de betrokkenen voelde het waarschijnlijk als een ramp wanneer hun dorpen werden geteisterd door plagen van kevers, wilde dieren, wormen en muizen.² Catastrofale lokale gebeurtenissen, zoals de uitbarsting van de Vesuvius in 79 n.Chr., waren veel zeldza-

mer. Het is opvallend en interessant dat Seneca in zijn *Naturales quaestiones* (*Natuurverschijnselen*) niets zegt over vulkanen. Maar net als bij de meeste aardbevingen had ook de uitbarsting van de Vesuvius geen grootschalige of langdurige gevolgen, behalve dan voor de steden aan de voet van de vulkaan. Er werden gebouwen verwoest en een deel van de plaatselijke bevolking kwam om het leven, maar de regionale productiviteit en handel lijken er niet langdurig onder te hebben geleden. De invloed van de uitbarsting op de Romeinse wereld in bredere zin is verwaarloosbaar, wat ook blijkt uit het gebrek aan interesse van de meeste contemporaine auteurs voor de gebeurtenis.

Soorten rampen

De meeste rampen in de oudheid waren geen extreme gebeurtenissen zoals de Grote Brand, maar regelmatig terugkerende situaties. Voedseltekorten, bijvoorbeeld, waren een voorspelbare factor in het systeem van de voedselvoorziening. Schriftelijke bronnen suggereren dat zich om de 3,3 jaar een voedselcrisis voordeed. Dergelijke crises liepen zelden uit op een grootschalige hongersnood. Gebeurde dat wel, dan betekende dat nog niet dat er overal in de antieke wereld honger heerste. Dit roept natuurlijk de vraag op wat dan precies een ramp is. Moet een bepaald aantal doden worden overschreden, of een bedrag aan financiële schade? Of kunnen we volstaan met het opstellen van verschillende categorieën, zoals natuurlijke en technologische gevaren en door de mens veroorzaakte gebeurtenissen, zoals oorlog? Hierover heerst geen consensus onder academici, maar het is duidelijk dat een ramp meer behelst dan de bekende reeks van risico's en gevaren waarmee samenlevingen en gemeenschappen te maken kunnen krijgen. Rampen vinden plaats als sociale structuren en relaties niet kunnen omgaan met de consequenties van een abnormale gebeurtenis of situatie. Een kenmerk van rampen in de oudheid, of het nu invasies waren, hongersnood, overstromingen of aardbevingen, is dat de gevolgen vooral plaatselijk waren. Rampen op microniveau zijn een terugkerend onderwerp in antieke teksten. Zo staan latere, christelijke verslagen vol lokale panieksituaties en crises.

De chaos die een ramp met zich meebracht dwong mensen feiten onder ogen te zien die zowel schokkend als intens verwarrend waren. Zoals gezegd, betekende een ramp dat de goden niet langer aan jouw kant stonden. Of die verbolgenheid tijdelijk was of van permanente aard kon alleen worden vastgesteld met behulp van de juiste religieuze interpretatie. Rampen konden ook het geloof in de goden aan het wankelen brengen. Tijdens het zoeken naar verklaringen om te verwerken wat hen was overkomen, sprak het voor sommigen misschien vanzelf om te gaan twijfelen aan de ideologieën en gewoontes die het fundament vormden van hun normale zekerheden. Thucydides stelt vast dat de pest in Athene had geleid tot een grotere wetteloosheid, omdat de korte-termijn-genetzoekers zowel hun lichamen als hun rijkdom als vergankelijk begonnen te beschouwen. Hun gebruikelijke religieuze remmingen vielen weg omdat ze in shock verkeerden door de pest: 'mensen hielden zich niet langer in uit angst voor de goden of de wet'. Er stierven zoveel mensen, zowel goede als slechte, dat men tot de slotsom kwam 'dat ieder het zelfde lot wachtte, of je je nu vroom gedroeg of goddeloos' (Thucydides 2,53). Artemidorus, een droomuitlegger uit de 2de eeuw n.Chr. redeneert op een vergelijkbare manier. Hij stelt dat het

Literatuur

G.S. Aldrete, *Floods of the Tiber in Ancient Rome* (Baltimore 2007).

P.M. Allison, 'Recurring tremors: the continuing impact of the AD79 eruption of Mt Vesuvius', in: R. Torrence & J. Grattan (red.), *Natural Disasters and Cultural Change* (Londen 2002) 107-125.

P. Garnsey, *Famine and Food Supply in the Graeco-Roman World: Responses to Risk and Crisis* (Cambridge 1988).

K. Hewitt, *Regions of Risk: A Geographical Introduction to Disasters* (Londen 1997).

E. Keitel, 'The art of losing: Tacitus and the disaster narrative', in: C.S. Kraus, J. Marincola & C. Pelling (red.), *Ancient Historiography and Its Contexts* (Oxford 2010) 331-52.

L.K. Little (red.), *Plague and the End of Antiquity: the Pandemic of 541-750* (Cambridge 2007).

R.F. Newbold, 'The reporting of earthquakes, fires and floods by ancient historians', *Proceedings of the African Classical Association* 16 (1982) 28-36.

H. Rodríguez, E.L. Quarantelli & R.R. Dynes (red.), *Handbook of Disaster Research* (Londen 2007).

A. Stock & C. Stott (red.), *Representing the Unimaginable: Narratives of Disaster* (Londen 2007).

J. Toner, *Roman Disasters* (Cambridge 2013).

Kwetsbaarheid voor rampen en machteloosheid als het onheil toesloeg waren een onderdeel van het menselijk bestaan.

6

dromen over een heiligschennende daad in een tempel een ongunstig voorteken is voor alle mensen en grote crises voorspelt, omdat 'mensen die in grote nood verkeren hun eerbied voor de goden verliezen'. De goden hun verering onthouden als reactie op een ramp kwam ook voor. Keizer Augustus weigerde een beeld van de zeegod Neptunus te dragen in een procesie nadat twee van zijn vlooteenheden waren vergaan in een storm. En toen Germanicus stierf, uitten veel Romeinen hun woede door godenbeelden in tempels met stenen te bekogelen en hun geloof af te zweren. Plinius ziet een tweeledige reactie op rampen na de uitbarsting van de Vesuvius: men zocht troost bij religie of keerde zich ervan af: 'velen zochten hulp bij de goden, maar talrijker waren degenen die dachten dat er geen goden meer waren, en dat het universum was gedompeld in eeuwigdurende duisternis'. Het is niet verrassend dat rampen het vertrouwen en geloof ondermijnden dat mensen hadden in hun relatie met de goden. Waarom zou je, als je rampzalige verliezen had geleden, niet geloven dat de goden je in de steek hadden gelaten? Seneca stelt dat wie die de aarde voelde schokken tijdens een beving en doodsangsten uitstond daarna waarschijnlijk niets meer als echt stabiel en betrouwbaar kon ervaren: 'kan iets ooit nog veilig zijn voor iemand als de wereld

zelf schokt en de sterkste delen ervan instorten?' (*Natuurverschijnselen* 6,1,4). Antieke denkbeelden over rampen besteedden weinig aandacht aan de humanitaire crises die voor ons zo duidelijk is. Mensen accepteerden het als normaal, waarschijnlijk bij gebrek aan een alternatief. Kwetsbaarheid voor rampen en machteloosheid als het onheil toesloeg waren een onderdeel van het menselijk bestaan. Mensen leken wel een opmerkelijke veerkracht te bezitten als de sociale stress groot was, hoewel we op basis van het bronnenmateriaal de omvang van de psychologische gevolgen van rampen niet goed kunnen inschatten. Mogelijk gaf de hierboven beschreven religieuze vertwijfeling uiting aan wat we nu een mentaal trauma zouden noemen. Crises in de oudheid werden vooral bedwongen met behulp van familiebanden en persoonlijke relaties. In het Romeinse Rijk werd het patronaat een belangrijk instrument dat hulp bood als de nood groot was. Wat de bouw van Nero's enorme gouden paleis, de Domus Aurea, na de Grote Brand echter ook duidelijk maakt, is dat sommige keizers een ramp zagen als een kans om hun eigen grootse projecten te realiseren. In de oudheid was hulpverlening bij rampen beladen met dezelfde achterliggende motieven en politieke belangen die tot op de dag van vandaag de boventoon voeren.

* De antieke citaten in dit artikel zijn Nederlandse vertalingen van het Engels van de auteur.

Noten

1 Zie Newbold (1982).
2 Zie bijvoorbeeld *Het leven van de heilige Theodorus van Sykeon* 9,145,56 (*Droomuitleg* 2,33).

Rampen doen (n)iets met de samenleving

*Over de mogelijkheden en
beperkingen van
rampengeschiedenis*

Tim Soens *Natuurrampen zijn populair in historisch onderzoek, ook naar de klassieke oudheid. Steeds vaker worden ze gezien als oorzaak van grote veranderingen. Maar dat zijn ze eigenlijk maar zelden. Wel zijn ze interessant omdat ze de zwakke plekken van een samenleving aan het licht brengen.*

In onderzoek naar de klassieke oudheid nemen rampen steeds vaker een prominente plaats in. Voortbouwend op het werk van pioniers als Peter Garnsey, worden hongersnoden, epidemieën, oorlogen en aardbevingen steeds vaker als kantelmomenten in de antieke geschiedenis gezien.¹

Historici en archeologen tonen zich daarbij kinderen van hun tijd: het antropoceen, de actuele tijd waarin de mens zelf de basisparameters van het leven op aarde is gaan verstoren, is een tijd van rampspoed, met ongeziene droogtes, verwoestende bosbranden, orkanen, rivieroverstromingen, enzovoort. Sinds de coronacrisis mogen we daar ook pandemieën aan toevoegen. Het vooruitgangdenken dat zich vanaf de 18de eeuw ontwikkelde en kort na de Tweede Wereldoorlog een hoogtepunt bereikte, ging er nog vanuit dat wetenschap en technologie de natuur konden beheersen, en dat natuurrampen weldra tot het verleden zouden behoren. Maar vanaf de jaren 1970 kwamen er barsten in dat vooruitgangsgeloof. De mens beïnvloedt weliswaar de natuur tot in de diepste diepten van de oceaan en de hoogste lagen van de atmosfeer, maar kan de natuurkrachten niet controleren. De klimaatverandering uit zich in steeds frequentere en intensere calamiteiten, van extreme droogte en bosbranden, tot ongeziene regenval.² Die worden meer en meer als onvermijdelijk gezien. Adaptatie en impactmitigatie – samen ook wel ‘veerkracht’ genoemd – vormen de enige oplossing. In het veerkrachtdenken, ontleend aan ecologie en systeemanalyse, krijgen rampen een centrale en haast onvermijdelijke betekenis: de ramp vormt een crisis of catharsis, die noodzakelijk is om vastgelopen systemen te ‘resetten’ en een nieuwe dynamiek tot stand te brengen.³ Economen spreken daarbij van disruptie, groot-schalige verstoring die creatieve krachten tot ontplooiing laat komen.

Het is dit rampen- en veerkrachtdenken dat steeds vaker op de oudere geschiedenis wordt toegepast. De ramp – doorgaans een natuurramp, soms in combinatie met oorlogen en sociale conflicten – wordt zo een trigger van grootschalige verandering. Soms gaat het daarbij om een duidelijk event – type vulkaanuitbarsting of tsunami – maar vaker gaat het om klimatologische verstoringen, uitgespreid over enkele jaren of decennia, waarvan archeologen de sporen in het bodemarchief aantreffen.

Maar riskeren we daarbij niet te vervallen in een nieuwe vorm van natuurdeterminisme, waarbij de maatschappelijke oorzaken van veel rampen over het hoofd worden gezien? In wat volgt, analyseer ik kort hoe rampen in de recente literatuur behandeld worden, vooraleer zelf een alternatieve benadering voor te stellen.

Rampen als kantelpunten

Het concept ‘(natuur)ramp’ is relatief nieuw: in de meeste Europese talen duikt het pas op in de 16de eeuw, meestal in termen die een link leggen met de sterrenkunde en het ‘slechte gesternte’: *disaster* (Engels), *désastre* (Frans), allemaal afgeleid van het Italiaanse *dis-astro* dat slechte sterren betekent. Ook het synoniem catastrofe – ontleend aan het Griekse *kata-strophē* als plotselinge omwenteling – is aan de sterrenkunde ontleend, maar géén van beide termen werd in de klassieke oudheid gebruikt om natuurrampen aan te duiden.⁴ Het idee dat natuurrampen het begin en einde vormen van samenlevingen is daarentegen niet nieuw. Het sluit zelfs nauw

Hoe intrigerend dit soort ‘super-narratieven’ ook zijn, ze zijn ook erg wankel

2

Afbeeldingen

- 1 ‘Desolation’, Thomas Cole, 1836, laatste van vijf doeken uit de serie *The Course of Empire*. New York Historical Society.
- 2 *Il trionfo della morte*, onbekende schilder, ca. 1446, fresco uit het Palazzo Sclafani, Palermo. Galleria Regionale di Sicilia.
- 3 *Natuurrampen*, Leonardo Da Vinci, 1517-1518. Collectie Royal Librarian, Engeland.
- 4 *Triomf van de Dood*, Pieter Brueghel de Oudere, ca. 1562. Museo del Prado, Madrid.

aan bij cyclische denkbeelden uit de geschiedenis, zoals bij Polybios in de oudheid, Ibn Khaldun in de 14de eeuw en Oswald Spengler en Arnold J. Toynbee in de 20ste eeuw. In recente archeologische literatuur vinden we tal van voorbeelden van rampen – plotse of geleidelijke – die dergelijk catastrofedenken omarmen en de vulkaanuitbarsting of klimaatverandering linken aan de ondergang van hele beschavingen. Zo zou de grote Laacher See-vulkaanuitbarsting in de Eiffelregio 13.000 jaar geleden een einde hebben gemaakt aan de Feder-messer-cultuur van jagers-verzamelaars. 4.200 jaar geleden viel dan weer het einde van het Egyptische Oude Rijk ongeveer samen met het einde van het Akkadische Rijk in Mesopotamië en tal van andere vroege bronsculturen. In deze periode constateren wetenschappers een enorme piek in de afzettingen van stof op de Kilimanjaro en grote droogtes in Anatolische meren. Verzilting bemoeilijkt de irrigatielandbouw in de Mesopotamische delta en de graanrantsoenen van Babylonische tempeldienaars moesten worden teruggeschroefd. In China werd de laagvlakte van de Gele Rivier geteisterd door enorme moessonregens. Legendes verbinden de controle van deze overstromingen aan de stichting van het Xia-koninkrijk door Yu de Grote, opnieuw rond 2.200 v.Chr.⁵ Hoe intrigerend dit soort ‘super-narratieven’ ook zijn, ze zijn ook erg wankel. De klimatologische of geofysische crisissen en de historische gebeurtenissen die ze menen te verklaren, waren in werkelijkheid vaak tientallen of honderden jaren van elkaar gescheiden. En terwijl verandering in sommige veraf gelegen regio’s simultaan leek te verlopen, zijn er vaak andere regio’s die vooral continuïteit kenden.

Veel genuanceerder, maar even opzienbarend, is de analyse die Kyle Harper recent maakte van de wijze waarop klimaatverandering en pandemieën tussen de late 2de en 7de eeuw n.Chr. het Romeinse Rijk aan het wankelen brachten. In *The Fate of Rome* vertrekt Harper bij de Romeinse expansie in de eerste eeuwen voor en na onze tijdrekening. Die viel samen met een klimatologische periode die warm, stabiel en relatief vochtig weer in het Middellandse Zeegebied bracht – ideale condities voor landbouw. Toevallig of niet ontstonden ook op andere plaatsen in de wereld op hetzelfde ogenblik gecentraliseerde imperia. De Chinese Han-dynastie is het beste voorbeeld. Na 150 werd het klimaat in het Middellandse Zeegebied instabieler, volgens Harper een

overgangperiode naar een veel koudere episode in de wereldgeschiedenis: de laatantieke Kleine IJstijd, van circa 450 tot circa 700 n.Chr. Het is echter niet de klimatologische verstoring zelf die het belangrijkste element van disruptie was, wel drie opeenvolgende pandemieën: de plaag van Antoninus in 165 n.Chr. (volgens Harper een pokkenepidemie), een onbekende pandemie rond 249 n.Chr. en finaal de Justiniaanse pest, vanaf 541 n.Chr.⁶ Die laatste was, nog steeds volgens Harper, een ‘neutronenbom’, één van de grootste ecologische catastrofes uit de geschiedenis van de mensheid.⁷ Voorafgaand aan die neutronenbom vond een nog steeds niet gelokaliseerde vulkaanuitbarsting plaats in 536 n.Chr., gevolgd door een tweede enkele jaren later. Die onbekende vulkaan stootte voldoende stof en as in de lucht om het jaar 536 over het gehele noordelijke halfmond tot koudste jaar van de voorbije twee millennia te kronen. Net op het ogenblik dat het Romeinse Rijk geteisterd werd door honger, maakte de pestbacterie *Yersinia Pestis* zijn opwachting in de Nijldelta. De bacterie was al duizenden jaren endemisch in marmotten of gerbils in de Centraal-Aziatische steppes, maar sprong nu over op ratten. Instinctief, zo stelt Harper, voelen we aan dat de klimaatshok en de pest causaal met elkaar verbonden zijn, alleen weten we nog niet hoe.⁸ Harper laat zich vervolgens op sleeptouw nemen door Procopius en Johannes van Ephese om de dramatische impact van de pandemie op de Romeinse samenleving van de 6de eeuw te documenteren: bevolking en economie stortten in elkaar, legers kunnen niet langer betaald worden, een ‘tipping point’ is bereikt, waarna de Romeinse samenleving structureel transformeerde en in de 7de eeuw enkel in grondig gewijzigde vorm en op veel kleinere schaal kon verderbestaan.

The Fate of Rome – door Harper recent uitgewerkt tot een meer omvattende analyse over de wijze waarop pandemieën de loop van de geschiedenis wijzigden⁹ – is géén alleenstaand werk. De argumentatie van Bruce Campbell, over de impact van klimaatverandering en pest op laatmiddeleeuws Europa of van Timothy Brook over het Mongoolse en Ming-Chinese Rijk, is vrij gelijklopend.¹⁰ Géén van die werken kan echt als deterministisch beschouwd worden, omdat ze net uitgaan van de onlosmakelijke verwevenheid van natuurlijke en maatschappelijke evoluties. Zo konden pandemieën zich maar verspreiden dankzij voortdurende interne en externe

handels- en militaire contacten. Bovendien zijn de rampen vooral 'katalysatoren' of 'triggers', nooit unieke oorzaken van verandering. Toch lokte ook Harpers werk heel wat kritieken uit.¹¹ Zo roept onder meer de chronologische afbakening van de 'laatantieke Kleine IJstijd', en de 'transitieperiode' die eraan voorafgaat, heel wat vragen op. De catastrofale impact van zowel pandemieën als hongersnoden in de 3de en 6de eeuw is gebaseerd op een wel erg selectieve en pessimistische lezing van het bronnenmateriaal, van Egyptische papyri tot massagraven. De pestepidemie richtte zonder twijfel een ravage aan op menselijk en economisch vlak, maar Harper blijft wel erg dicht bij het narratief van contemporaine auteurs als Procopius en Johannes van Ephese. Hij neemt bijvoorbeeld kritiekloos het door hen geciteerde dodental over – voor Constantinopel 250.000 tot 300.000 doden op een bevolking van circa 500.000. Wanneer archeologen en historici inzoomen op individuele regio's – van Anatolië tot Sicilië – zijn de grote crisisperiodes die Harper voorop stelt niet of nauwelijks zichtbaar. In Sicilië was de periode 450-750 een vrij gunstige periode, met goede want vochtige weersomstandigheden en een intensificatie van de graanbouw, zo stelt Paul Erdkamp in zijn repliek op Harper. De 'neutronenbom' van de Justiniaanse pest is er compleet onzichtbaar. Het is echter vooral de causale link tussen (natuur-)rampen en de 'val' van het Romeinse Rijk die op de korrel wordt genomen. Niet alleen waren veranderingsprocessen traag en complex, en was de maatschappelijke continuïteit vaak groter dan de veranderingen, bovendien waren het niet zelden politieke en economische problemen voorafgaand aan rampen die de steden en regio's van de laatantieke wereld kwetsbaar maakten voor diezelfde rampen.¹²

De reputatie van rampen als 'grote gelijkmakers' is onterecht

Soms was een ramp een katalysator van verandering. Maar veel vaker was dat niet het geval en veranderde er wezenlijk niets na de ramp. Wel brengen rampen zo goed als altijd latente kwetsbaarheden in de samenleving aan het licht. Een ramp laat zien wat anders verborgen blijft. In het bredere veld van de rampenstudies of *disaster studies* wordt sinds de jaren 1990 intensief onderzoek verricht naar de factoren die mensen kwetsbaar maken voor rampen. Daarbij kunnen verschillende niveaus

onderscheiden worden. Kwetsbaarheid ontstaat allereerst wanneer mensen leven op locaties die daar eigenlijk niet voor geschikt zijn, zoals winterbeddingen van rivieren of vulkaanflanken. Daarnaast zijn er conjuncturele factoren, zoals oorlog of economische crisis, die de mogelijkheden van de samenleving om rampen te vermijden of adequaat te reageren inperken. En tot slot zijn er de onderliggende of grondoorzaken: de structurele oorzaken van armoede en gebrek aan politieke zeggenschap, die ervoor zorgen dat mensen kwetsbaar zijn en blijven.¹³ Samen verklaren die factoren waarom sommige mensen het slachtoffer worden van rampen, terwijl anderen de dans ontspringen. Het bronnenmateriaal uit de oudheid laat zelden toe om te onderzoeken wie precies de slachtoffers waren van grote natuurrampen. Net als bij rampen in latere periodes, kunnen we echter veronderstellen dat niet iedereen even kwetsbaar was. Rampen waren zelden 'grote gelijkmakers'. Rijkdom, toegang tot macht, informatie, technologie en geneeskunde zorgden voor een duidelijk sociaal onderscheid in de schade die een ramp toebrengt. De reputatie van natuurrampen als 'grote gelijkmakers'¹⁴ is dan ook onterecht. Zeker bij terugkerende rampen – van overstromingen tot extreme koude of droogte – was de materiële en menselijke schade doorgaans disproport

3

Literatuur

Timothy Brook, *The Troubled Empire: China in the Yuan and Ming Dynasties* (Cambridge 2010).

John L. Brooke, *Climate Change and the Course of Global History. A Rough Journey* (Cambridge 2014).

Bruce M.S. Campbell, *The Great Transition: climate, disease and society in the late Medieval world* (Cambridge 2016).

Paul Erdkamp, 'War, Food, Climate Change, and the Decline of the Roman Empire', *Journal of Late Antiquity* 12,2 (2019) 422-465.

Peter Garnsey, *Famine and Food supply in the Graeco-Roman World* (Cambridge 1988).

John Haldon e.a., 'Plagues, climate change, and the end of an empire: A response to Kyle Harper's *The Fate of Rome*', *History Compass* 16 (2018) e12506, e12507 en e12508.

Sabine Huebner, 'The "Plague of Cyprian": A revised view of the origin and spread of a 3rd-c. CE pandemic', *Journal of Roman Archaeology* 34/1 (2021) 1-24.

Kyle Harper, *The Fate of Rome. Climate, Disease, and the End of an Empire* (Princeton, NJ & Oxford 2017).

Kyle Harper, *Plagues upon the Earth. Disease and the Course of Human History* (Princeton, NJ & Oxford 2021).

Adam Izdebski, Lee Mordechai & Sam White, 'The Social Burden of Resilience: A Historical Perspective', *Human Ecology* 46 (2018) 291-303.

Tim Soens, 'Resilient societies, vulnerable people. Coping with North Sea Floods before 1800', *Past and Present* 241,1 (2018a) 143-177.

Tim Soens, 'Resilience in historical disaster studies: pitfalls and opportunities', in: Martin Endress (red.), *Strategies, dispositions and resources of social resilience: a dialogue between medieval studies and sociology* (Wiesbaden 2020) 253-274.

Tim Soens, 'Waddenzee wordt Moordzee. De Kerstloed van 1717 en de kwetsbaarheid voor stormvloed', *Tijdschrift voor geschiedenis* 131,4 (2018b) 605-630.

Gerrit Jasper Schenk, 'Historical Disaster Research. State of Research. Concepts, Methods and Case Studies', *Historical Social Research* 32,3 (2007) 9-31.

Walter Scheidel, *The Great Leveler: Violence and the History of Inequality from the Stone Age to the Twenty-First Century* (Princeton, NJ 2017).

Jerry Toner, *Roman Disasters* (Cambridge 2013).

Bas van Bavel e.a., *Disasters and History. The Vulnerability and Resilience of Past Societies* (Cambridge 2020).

4

tioneel groot bij mensen aan de rand van de samenleving en bij nieuwkomers die de kennis, de middelen noch de netwerken hadden om zich te beschermen tegen natuurrisico's.¹⁵ Zelfs epidemische ziekten, waartegen niemand zich absoluut kon beschermen, troffen vaker arm dan rijk. Ja, ook keizer Justinianus werd het slachtoffer van de pest, maar hij overleefde de ziekte. Toeval is mogelijk, maar goede geneeskundige zorgen, gezonde voeding en uitgebreide isolatiemaatregelen zorgden ervoor dat de besmettingskans lager en de overlevingskans hoger was bij al wie rijk en machtig was. Daarentegen kende de Romeinse samenleving een groot reservoir aan arme en ondervoede mensen, die zeker in de steden zeer dicht op elkaar leefden. Een besmettelijke ziekte kon hen genadeloos treffen.

En net als kwetsbaarheid is ook veerkracht een sociaal gegeven. In 551, tien jaar na de doortocht van de Justiniaanse pest, vernietigde een grote aardbeving, gevolgd door een tsunami en branden, grote delen van Berytus (het huidige Beirut, Libanon). De beroemde rechtenschool en zijde-industrie overleefden de ramp niet, en de casus zou dan ook een schoolvoorbeeld kunnen zijn van hoe een serie rampen tot de ondergang van een stad leidde. Maar archeologisch onderzoek vertelt een heel ander verhaal: de zijde-industrie verdween weliswaar uit Berytus, maar de omvangrijke lokale productie én import van aardewerk wijzen op een nieuwe dynamiek van zowel handel als industrie na de aardbeving. En ook de muntvondsten duiden op niet meer dan een tijdelijke terugval van het economische leven en de welvaart. Dat de zij-

de-industrie en de rechtenschool niet heropgebouwd werden, had wellicht meer te maken met concurrentie uit de hoofdstad Constantinopel en de prioriteiten die de Oost-Romeinse staat legde in de allocatie van overheidssubsidies voor wederopbouw.¹⁶ Rampen zijn in de geschiedenis zelden de oorzaak van grote veranderingen. Wel leggen ze naadloos de zwakke plekken van een samenleving bloot. Wie zijn de slachtoffers van rampen en waarom worden net zij getroffen, zou dan ook de hoofdvraag moeten zijn van elk rampenonderzoek van de oudheid tot vandaag.

Noten

- 1 Garnsey (1988); Toner (2013) en Harper (2017).
- 2 Over de beheersing van rampen en risico's als basis-kenmerk van moderniteit zie bijvoorbeeld Van Bavel e.a. (2020) 164-169.
- 3 Zie mijn analyse in Soens (2020).
- 4 Schenk (2007) 11-12.
- 5 Brooke (2014) 292-297.
- 6 Zie ook de bijdragen van Hogendijk en Van Dolen in dit nummer.
- 7 Harper (2017) 21.
- 8 Harper (2017) 219.
- 9 Harper (2021).
- 10 Campbell (2016) en Brook (2010).

- 11 Zie Erdkamp (2019), Huebner (2021).
- 12 Erdkamp (2019) en Haldon e.a. (2018).
- 13 Deze drie niveaus van kwetsbaarheid staan centraal in het 'Pressure and Release'-model, ontwikkeld door Piers Blaikie en Ben Wisner, zie Soens (2018a).
- 14 Scheidel (2017) 304-305.
- 15 Zie bijvoorbeeld mijn analyse van de overstromingsramp van 1717 in het Waddenzegebied, Soens (2018b).
- 16 Izdebski, Mordechai & White (2018).